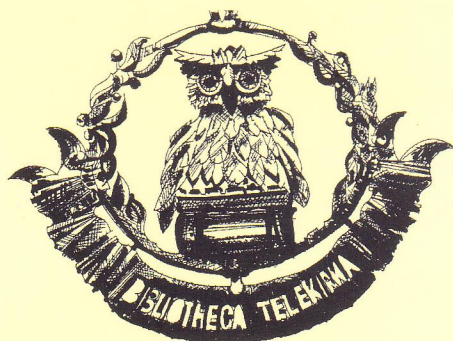

Könyvek által a világ...

Tanulmányok
Deé Nagy Anikó tiszteletére

2009

Könyvek által a világ...

Tanulmányok
Deé Nagy Anikó tiszteletére

Teleki Téka Alapítvány
Marosvásárhely
2009.

Szerkesztették:
Bányai Réka
Spielmann-Sebestyén Mihály

Az angol nyelvű rezüméket fordította/ellenőrizte, a borítót tervezte:
Kovács-Gorboi György

A belső borítókön levő aláírásokat
a Teleki Téka vendégkönyvéből
válogatta Zsigmond Irma,
fényképezte Márton Krisztina.

© Szerzők, 2009.

A kötet megjelenését támogatta:
Miniszterelnöki Hivatal
Kisebbség- és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkársága,
Budapest.

Készült a Masterdruck Nyomdában, Marosvásárhelyen.

TARTALOM

Benkő Samu: <i>Deé Nagy Anikó – a továbbiakban: Anikó</i>	9
P. Vásárhelyi Judit: <i>Bethlen Zsuzsanna bibliája. (Deé Nagy Anikónak)</i>	17
Bányai Réka: <i>Egy könyvtár mindennapjai. A Teleki Téka élete a 20. század első felében</i>	21
Biró Gyöngyi: <i>A Kolozsvári Unitárius Kollégium elfeledett 18. századi diákkönyvtárosai</i>	73
Dóczy Örs: <i>Terentius és Vergilius műveinek recepciója a marosvásárhelyi ev. református partikula tanrendjében Fogarasi Mátyás iskolamestersége alatt (1662–1665)</i>	91
V. Ecsedy Judit: <i>Nyomdai cifrák – évszázadokon át</i>	113
Egyed Emese: <i>„Szépmesterséggel sokakat tanított”. Egy erdélyi tudós nagyvasszony: Vajai Vay Kata</i>	131
Emödi András: <i>Csáky Miklós nagyváradi püspök papírmalom-alapítási kísérlete 1743–1745-ben</i>	145
Kimpján Annamária: <i>Íjabb Geleji Katona István könyvei a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban</i>	155
Kovács-Gorboi György: <i>Tudománytörténeti kuriózumok a Teleki Téka gyűjteményéből</i>	165
Kurta József: <i>Adatok az erdélyi legyeződiszes könyvkötések egy csoportjához</i>	177
Monok István: <i>Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században</i>	199
Olosz Katalin: <i>Adatok »a két rab úrfi« típusú magyar népballada ismeretének történetéhez</i>	213
Orbán János: <i>Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözése után</i>	245
Pavercsik Ilona: <i>Kolozsvári professzorok könyvrendelése a Pesten</i>	281
Róth András Lajos: <i>Szigethi Gyula Mihály és a székelyudvarhelyi református kollégiumi irodalomoktatás</i>	307
Rozsondai Béla – Rozsondai Marianne: <i>A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Bolyai-honlapja</i>	319
Simon Melinda: <i>Civilizatorikus hitvallás és modern heraldika. Az épített környezet szerepe a 18-20. századi kiadói és nyomdászjelvényekben</i>	329

Spielmann-Sebestyén Mihály: <i>Bélteki Nagy Zsigmond orvosdoktor családi feljegyzései 1826-1857</i>	387
Tóth Zsombor: <i>Cserei Mihály és élettörténete. (Esettanulmány)</i>	403
Verók Attila: <i>Erdélyi könyves emlékek Halléban Az 1800 előtti időszakból</i>	427
Weisz Szidónia: <i>Ars Heraldica. Pápai Páriz Ferenc Címertana</i>	451
Deé Nagy Anikó <i>munkáinak jegyzéke</i>	459

LŐCSE VÁROS OLVASMÁNYAI A XVI–XVII. SZÁZADBAN

A Szepesség XV–XVII. századi könyvkultúrájáról számos alapvető tanulmány, adattári jellegű közlés jelent meg, olyanok, amelyek leíró jelleggel bemutatják a szepességi középkori plébániák könyveit,¹ az íráshasználat dokumentumait,² a papírfelhasználás adatait, illetve adattári szinten nyomon követik a reformáció hozta változásokat a terület – főként egyházi – értelmisége olvasmányainak változásában.³ A Szent Jakab-templom részét képező Szent György-kápolna fölött a XVI. század elején Johann Henckel kialakította a ma „Középkori Lőcsei Könyvtár” néven emlegetett gyűjteményt, amely a középkori szepességi plébániái könyvtárakat egyesítette, egészítette ki. Ez a könyvtár a XVIII. század második feléig helyben maradt. A kéziratok és a könyvek jegyzéke akkor készült, amikor Batthyány Ignác (1741–1798) megvásárolta a gyűjteményt (1790).⁴ A jegyzékből⁵ kiderül, hogy ha kevés példánnyal is, de néhány reformációs alapművel a XVII. század elejéig gyarapították ezt a könyvanyagot. Eva Selecká Márza felteszi, hogy ez a könyvtár Lőcse város „bibliotheca publicá”-jaként működött a XVI. században,⁶ erre vonatkozóan azonban nincsenek konkrét adataink. Biztosan használhatták a Szepesség papi

¹ Összefoglaló jelleggel, bibliográfiával: EVA SELECKÁ MÁRZA: *A középkori lőcsei könyvtár*. Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII.) (A továbbiakban: SELECKÁ 1997.)

² A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte Herner János, Monok István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez, 11.) (A továbbiakban ADATTÁR 11.) – A kötetben számos lőcsei és szepességi vonatkozású adat és cikk jelent meg, továbbá Iványi egyéb, szepességi vonatkozású cikkeinek bibliográfiája.

³ A második világháború előtti szakirodalmat összefoglalja Bodor Antal–Gazda István: *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*. Bp., 1984. Különösen lásd: Demkó Kálmán: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a 16–17. században*. Lőcse, 1882. (A továbbiakban DEMKÓ 1882.); Uő: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században*. Bp., 1890. (A továbbiakban DEMKÓ 1890.); Uő: *Lőcse története. I. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*. Lőcse, 1897. (A továbbiakban DEMKÓ 1897.)

⁴ Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező. *Erdélyi Múzeum*, LIII(1991). 76–99; ugyanez, Uő: *Magyar Könyvszemle*, 107(1991). 353–375; ugyanez: Uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Szeged, 1997. (METEM könyvek) 359–382.

⁵ SELECKÁ 1997. 121–132.

⁶ SELECKÁ 1997. 39.

hivatású tagjai (hiszen ők adták össze az állományt), de kérdéses, hogy a városi polgároknak volt-e szabad bejárása a gyűjteménybe. A tény, hogy Johann Henckel (1481–1539) halála után kiadott könyvről alig tudunk (számuk 15 alatti, amihez 52 fel nem sorolt lutheránus munka csatlakozik⁷), arra utal, hogy a protestáns polgárság biztosan nem használta az itteni könyveket, főként nem a kéziratokat. A könyvek 90%-a ősnymtatvány, amelyek olvasása a XVI–XVII. század fordulójától sok nehézséget okozhatott, hiszen a század közepétől már sehol nem nyomtattak az ősnymtatványoknál használt betűtípusokkal.⁸

A könyvtári állomány a XVI. század elején modernnek számított. A kortárs európai szellemi áramlatok, a teológiai és a filozófiai iskolák képviselői naprakészen voltak jelen. Maga Henckel kiváló humanista felkészültséggel⁹ irányította a könyvtár anyagának összegyűjtését, patrónusainak (Georg Lewdeschi és Thurzó Zsigmond) is hasonló volt az olvasmányízlése és -igénye.

A XVI. századi lőcsei olvasmányokról sajnálatos módon nem ismerünk közvetlen adatokat. A nagyszámú hagyatéki összeírás, amely vizsgálatunkhoz más városokból rendelkezésünkre áll, itt teljesen hiányzik. Az erdélyi,¹⁰ a nyugat-magyarországi városokból¹¹ bőven tudunk példákat hozni, és ugyancsak gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ha Kassa¹² vagy a felföldi

⁷ „Libri Lutheranici 52 in diversis locis impressi”. SELECKÁ 1997. 28.

⁸ Vö. Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp., 1996. 181–187.

⁹ Krakkóban, Budán, Velencében és Padovában vásárolta könyveit. Vö. Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 163.

¹⁰ *Erdélyi könyvesházak II.* (Bibliotheken in Siebenbürgen II.) *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. / Hrsg. von: István MONOK, Noémi NÉMETH, Sándor TONK. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.); *Erdélyi könyvesházak IV/1–2.* – *Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1575–1750.* Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERŐK. Budapest, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4/1–2.)

¹¹ *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1.); *Lesestoffe in Westungarn II. Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt).* Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald Prickler. Szeged, 1996. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2.)

¹² *Kassa város olvasmányai 1562–1731. (Lesestoffe der Stadt Kaschau.)* Sajtó alá rend. / Hrsg. von: Hedvig GÁCSI, Gábor FARKAS, Katalin KEVEHÁZI, István DÁVID LÁZÁR, István MONOK, Noémi

bányavárosok¹³ olvasmányait akarjuk jellemezni. Számos példát tudunk hozni Eperjesről és a Szepességéből is.¹⁴

A városi olvasmányok jellemzésekor a reformáció elterjedését követő évszázadból ki szoktuk emelni a következőket: az olvasmányanyag tartalmi összetételében a világi jellegű ismeretek lassú terjedése, számarányuk érzékelhető növekedése figyelhető meg; a könyvanyag nyelvi szempontból latin többséget mutat, a német lakosság azonban jelentős és egyre növekvő számú anyanyelvű munkát szerez be könyvtáraiba; a XVI. század közepéig a század elején kiadott humanista művek, illetve az antik szerzők friss editói alkotják a könyvtárak gerincét, a reformáció első generációjának közismert szerzői közül is azok szerepelnek leginkább, akiknek humanista kötődései erősebbek (Philipp Melancton és közvetlen tanítványai, illetve a helvét kiadók között főként a bázeli officinák szerzői). A XVI–XVII. század fordulóján a magyarországi városok olvasmányanyagát még mindig az európai szellemi áramlatok recepciójában mutatkozó naprakészség jellemezte. A teológiában népszerűek a vallási türelmességet hirdető, a teológiai megegyezésre törekvő iskolák képviselői (filippista szerzők, a heidelbergi irénikusok), a filozófiában a morálfilozófia, főként a keresztény újszoicizmus alkotói (ezek gyakran már anyanyelven, németül vagy éppen magyarul is), a politikai irodalomban pedig egyre terjedtek azok az elméleti munkák, amelyek a keresztény összefogást népszerűsítették a törököknek Európából való visszaszorítása érdekében. Természetesen a kortársaknak jelentős historikus műveltségük volt, főként Magyarország, a Német-római Császárság, Lengyelország, Csehország, Itália és a Török Birodalom története volt népszerű.¹⁵

Németh. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.)

¹³ *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai 1533–1750.* Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.)

¹⁴ ADATTÁR 11. 339–379., 381–388.

¹⁵ Madas Edit–Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Bp., 1998. Balassi Kiadó. 160–164. Lásd még: Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. *Magyar Könyvszemle*, 1992. 100–121.; Viliam Čičaj: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században.* (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya.) Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, IV.); Monok István: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században. In: *De la umanism – La luminism.* Sub redacția Ion Chiorean. Târgu-Mures, 1994 [1995]. 29–42.; Uó: Ähnlichkeiten und Unterschiede im Buchbesitz der Stadtbürger von Rust, Güns und Ödenburg im 17. Jahrhundert. *Burgenländische Heimatblätter*, 57(1995) [1996]. 174–185.; *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert.* Hrsg. von Péter Ötvös, István Monok. Szeged, 1998. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, Különszám II.)

Időrendben az első Lőcséről ismert könyvjegyzékünk (Matthias Frölich evangélikus lelkész, 1635) meggyőzően igazolja feltevésünket, hogy a lőcsei polgárság és értelmiség olvasmányai sem térhettek el lényegesen az előbbieken rajzolt képtől.¹⁶ Teológiai könyvei főként XVI. századi szerzőktől voltak, akkori kiadásokban: Martin Luther, Philipp Melanchton és a concordiára törekvők munkái. A legmodernebbek: Cyriacus Spangenberg, Johann Brenz, Nicolaus Selnecker. Iskolai könyvei is hagyományosnak mondhatóak a korszakban: Terentius és Cicero, Bartholomaeus Keckermann, Johann Sturm. Feltűnően nyitott arculatú könyvtár, ehhez képest XVII. század eleji nagy evangélikus patrónusának, Thurzó Györgynek az olvasmányai teológiailag frissebbek, de ortodox lutheránus jellegűek.¹⁷ Összehasonlítva Frölich olvasmányait más felföldi városok polgáraiéval, akik hasonló számú (36 tétel) könyvet mondhattak magukénak, nem látunk lényegi eltéréseket (például Christoph Thoman – 1632 – besztercebányai,¹⁸ vagy Michael Apitius – 1633 – selmecebányai¹⁹ tanácsosok). Ha azonban a kortárs lutheránus körmöcbányai prédikátor (Christoph Schall, 1631),²⁰ könyvjegyzékét is bevonjuk az összehasonlításba, akkor azt látjuk, hogy ez utóbbi lényegesen nagyobb arányban olvasott kortárs teológiai vitairodalmat, keményvonalas lutheránus szerzőket.

Visszatérve Lőcsére, vegyük kézbe egy másik kántor, majd lelkész, Samuel Markfeldner könyveinek özvegye hagyatéki összeírásában fennmaradt jegyzékét, immár a XVII. század végéről (1689)²¹. Meglepően elavult, jelentős mértékben XVI. századi könyvanyag, a modern, pietista lutheránus teológiát mindössze Johann Gerhardt képviseli. Sajnos, az ismert két könyvjegyzék alapján nem tudunk a lőcsei prédikátorok műveltségéről képet alkotni. Az evangélikus levéltárban kell lenniük a lelkészek hagyatéki összeírásainak, de ezekhez napjainkig nem fértünk hozzá. Ha a két jelzett könyvjegyzékből indulunk ki, akkor azt a furcsa jelenséget regisztrálhatjuk, hogy a városi polgárság naprakészebben követte a teológiai irodalom, és persze főként a vallási ízlés változását a XVII. században. Ez éppen fordított jelenség

¹⁶ A lőcsei könyvjegyzékeket Katona Tünde és Latzkovits Miklós adták közre: *Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). (Privatbibliotheken in Ungarn.)* Sajtó alá rend. / Hrsg. von: Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. (Szerk. / Hrsg. von: Monok István.) Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) (A továbbiakban ADATTÁR 13/2). Frölich könyveinek jegyzéke: 227–228.

¹⁷ ADATTÁR 11. 505–535.

¹⁸ ADATTÁR 13/3. 44–46.

¹⁹ ADATTÁR 13/3. 373–376.

²⁰ ADATTÁR 13/3. 247–248.

²¹ ADATTÁR 13/2. 268–270.

lenne, mint amit az erdélyi szász városokban (főként Nagyszeben és Brassó) megfigyeltünk. Ott ugyanis a lelkészek könyvtárai a XVI–XVII. században meg tudták őrizni az európai teológiai áramlatok naprakész befogadásának igényét és lehetőségét, de a gyülekezeteket óvták az újításoktól. Ezért az ottani polgárok könyvhagyatéka lelkészeikéhez képest ortodox lutheránus képet mutat.²²

Örvendetes módon a városi polgárság különböző képviselőiről (szabók, mészárosok, vargák, egyéb mesterek, akik tanácsi tisztségeket is betöltöttek) teljesebb képet alkothatunk mostani vizsgálatunk szempontjából.

A XVI. századi olvasmányok általános jellegéről mondott, tanulmányunk elején leírt képet igazolják ezek a könyvjegyzékek is. Emeljünk ki néhány példát. A lőcsei harmincados Kaspar Kramer hagyatékát 1637-ben írták össze, ingóságai között 34 könyvét is.²³ A kis gyűjtemény karakterében Frölich lelkészével azonos, ám annyival érdekesebb, hogy Kramernek héber tanulmányaira utalóan két nyelvkönyve is volt, valamint egy görög költők gyűjteménye („Poetae Graeci”, latinul vagy görögül). Nagyon színvonalas XVI. századi humanista könyvanyag (Erasmus, Joachim Camerarius *Ilias*-kiadása, Ludovicus Johannes Betuleius), a teológiai szerzők közül pedig a lutheránus klasszikusokon kívül néhány helvét szerző – igaz, egykori Melanchton-tanítvány –, Zacharias Ursinus is helyet kapott könyvespolcán. Érdekesség kis gyűjteményében a stájerországi protestánsok kiűzésével foglalkozó munka, ami a wittenbergi – tehát „közeli” – könyvpiacra figyelésnek szép példája.²⁴ Nem kizárt azonban, hogy ez a könyvtár már fiának königsbergi és wittenbergi tanulmányait előkészítendő állt össze.

Ha a Krameréhez hasonló könyvtárakat keresünk a környék városaiban, mindenképpen ki kell emelni a besztercebányai Matthias Mosslehnerét (hagyatéka 1636-ban 58 könyvet tartalmazott).²⁵ Mosslehner tanácsosként is ismert, így érthető jogi érdeklődése. Az sem meglepő, hogy néhány, a házi gyógyításhoz tanácsot adó kiadvány is szerepel a jegyzéken. Könyvtárának iskolai darabjai, XVI. századi humanista jellege hasonló Krameréhez, de

²² Források: ADATTÁR 16/4/1–2.; Monok István: Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1998. 71–80.; Verók Attila: Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 22(1999), Heft 2. 217–222.

²³ ADATTÁR 13/2. 228–230.

²⁴ A David Runge munkájaként 1601-től több kiadásban is megjelent mű állításait Johannes Roselenz igyekezett cáfolni. A vita az 1630-as évekig aktuális maradt.

²⁵ ADATTÁR 13/3. 53–55.

teológiai és a vallási ismereteiben inkább a közeli kortárs wittenbergi szerzőkre támaszkodott. A selmecebányai kamarai tisztviselő David Tschischnek 1640-es hagyatéki összeírásából 21 könyvét ismerjük.²⁶ Kramerhez képest középszerűnek mondható, de a kiadványok frissebbek. Nagyonbbrészt a napi evangélikus vallásgyakorlathoz köthető, de már elmélyültebb olvasmányok, beszédgyűjtemények, illetve néhány német nyelvű históriás könyv, orvoslási praktikum. Cseh nyelvű imádságos könyve arra utal, hogy a családban valaki szlovák lehetett. Ha az eperjesi polgár Laurent Schwela 43 könyvét tekintjük (1646),²⁷ akkor annak XVI. századi jellege, és szinte kizárólagos latin nyelvűsége a feltűnő. 1580 körül egy nagyon modern olvasmányanyag lehetett ez a gyűjtemény. Ez a latin nyelvűség a jellemző a kassai tanácsos, Johann Schirmer könyvhagyatékára is (72 tétel, 1637).²⁸ Schirmer azonban lényegesen szélesebb látókörű lehetett: a teológiai munkák több vallás képviselőjétől származtak, már Johann Arndt is szerepel (latinul) olvasmányai között, ami a pietizmus korai megjelenésének számít. A kortárs jogi és történeti munkák is szellemi élénkségének bizonyítékai.

A XVII. század 50-es, 60-as éveiből számos példát említhetünk, amelyek jól mutatják, hogy Besztercebánya és Selmecebánya gazdagabb, főként bányabérlő polgárai már nagyobb gyűjteményeket tudtak összeállítani, mint kassai, eperjesi vagy éppen lőcsei kortársaik. A besztercebányai kamarai alkalmazott, Johann Martin Moroldt (1665, 43 könyvtétel)²⁹ olvasottsága nem tipikusan konzervatív, ami a könyvtárban megtalálható szerzőket illeti, tartalmilag azonban jellemző a század közepének polgári olvasmányaira: beszédgyűjtemények (itt főként Luther és közvetlen tanítványai), a napi vallásgyakorlatot kiegészítő olvasmányok, lelki gyakorlatok (Andachsliteratur), Lucas Pollio, Johann Schröder, Georg Mylius (tehát nem a legfrissebb könyvtermés). Emellett csak a házi orvoslás néhány tanácsadó könyvecskéje fordul elő a gyűjteményben. A selmecebányai Búrkhardt család javait 1656-ban írták össze, benne a feltehetően generációk alatt gyűjtött könyvtárat is (126 tétel).³⁰ Hallatlanul gazdag XVI. századi kézikönyvanyag (lexikonok, szótárak), iskolai auktorok XVI. század végi kiadása, fontos filológiai és filozófiai munkák a XVI. század humanistáitól. Valaki a családból olaszul is tanult, erre utal több olasz kifejezés-gyűjtemény és szótár. A legtöbb

²⁶ ADATTÁR 13/3. 377–378.

²⁷ ADATTÁR 11. 230–231.

²⁸ ADATTÁR 15. 26–28.

²⁹ ADATTÁR 13/3. 60–61.

³⁰ Az összeírás Johann Zweigen és felesége, Anna Maria Burckhardt kérésére történt. ADATTÁR 13/3. 396–400.

könyv azonban német, de nemcsak a lutheránus vallásgyakorlat és teológia művei (e szempontból a XVII. század eleji szerzők is jelen vannak), hanem historikus irodalom, természetleírások, és – ha Aiszóposz német kiadásának jelenlétét értelmezhetjük így – szórakoztató irodalom is. Hasonlóan feltűnik a szórakoztató, illetve az ismertterjesztő irodalom Kassán is. Példának mondjuk Margaretha Böhm polgárasszony hagyatékát (1652, 40 tétel),³¹ amelynek összeírásában vallási szempontból egy nem tipikus kis lutheránus gyűjteményt látunk, hiszen a vallási tolerancia és a bensőséges vallásosság (például Johann Arndt) munkái hangsúlyosabban vannak jelen az átlagosnál. Az iskolai szerzők mellett német Amadist, holland hajóépítő művészet leírását, vagy planétákat bemutató könyvet is olvasott. Az eperjesi Tobias Mörsz (1658, 24 könyv)³² poliglott volt. A német mellett sok lengyel, egy magyar és több angol („schottisch”) nyelvű könyve volt. Lutheránus és kálvinista bibliák, beszédgyűjtemények, továbbá látomásirodalom, Johann Arndt alapművei, meditációk. A kis gyűjtemény tartalmilag az egyik legizgalmasabb az általam ismertek közül. Sokkal tipikusabb polgári olvasmányanyag áll előttünk az ugyancsak eperjesi Esther Gstättne hagyatéki összeírásában (1659, 21 könyv):³³ a lutheránus napi vallásgyakorlat könyvei, német lovagtörténet, orvosi tanácsokat tartalmazó könyvecskék.

A XVII. század közepéről Lőcséről több kisebb könyvjegyzék (15–85 tétel) is ismert, közülük említsük Jonas Spielenberger gyógyszerészét (1657, 14 könyv).³⁴ Feltehetően nem az összes könyve volt ez, hiszen ezek csak a lutheránus klasszikus szerzők (Luther, Brenz, Moller) beszédei, néhány elmélkedés, a Carion-krónika, és Szenci Molnár Albert latin–magyar szótára. Az igazi és tipikus gyógyszerész-könyvtárat majd Andreas Gorsky 1683-ban összeírt hagyatékából ismerhetjük meg. Johann Buchwald könyvtára (1662, 12 könyv)³⁵ sem tartogat meglepetéseket, kizárólag imádságoskönyvek, beszédgyűjtemények, az evangéliumok lutheránus magyarázatai találhatók benne.

A XVII. század utolsó harmada a lőcseiék számára is számos válságos évet hozott. A protestáns egyházakra nehezedő nyomás, az állami asszisztenciával zajló katolikus restauráció során a városi szenátusválasztás autonómiája is veszélybe került. A katolikus lakosság számaránya nem nőtt jelentősen, de

³¹ ADATTÁR 15. 40–42.

³² ADATTÁR 11. 232–233.

³³ ADATTÁR 11. 233–234.

³⁴ ADATTÁR 13/2. 238–239.

³⁵ ADATTÁR 13/2. 239–240.

befolyásuk a város vezetésében igen.³⁶ Ez a változás a polgárság olvasmányaiiban nem úgy tükröződik, hogy katolikus irányban tájékozódtak volna, hanem inkább úgy, hogy a maguk lutheránus vallásában a személyes lelkeséget támogató, vigasztaló könyvek aránya nőtt meg. Konkrétan ez a pietizmus képviselőinek számottevőbb jelenlétében, illetve a műveket tekintve az *Andachten*, a *Sterbekunst*, a *Seelenschatz* és a hasonlók előfordulási gyakoriságának emelkedésében nyilvánult meg. Ezen műfaj régebbi klasszikusainak munkái is gyakrabban jelentek meg: Thomas Kempistől Philipp Kegelig. Jól példázza ezt a változást Katharina Pauer (1684, 43 könyv), Anna Nehmet (1685, 16 könyv), vagy éppen Dorothe Günther (1694, 53 könyv) könyvhagyatéka.³⁷ Néhány hagyatéknál feltűnik az a jelenség – amely az erdélyi Beszterce polgári könyvtáraiban figyelhető meg markánsan³⁸ –, hogy a XVII. század végén ismét régebbi, XVI. századi, vagy a századfordulón kiadott könyvek jelennek meg nagyobb számban a gyűjteményekben. Lőcse esetében például Michael Kreitzer (1688, 11 könyv), Margareta Markfeldner (1689, 39 könyv) vagy Anna Fűrstein (1693, 13 könyv) lenne példa az állítás igazolására.³⁹ A Felföldön ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a besztercebányai Susanna Schwartz (1689, 54 könyv) és férje, az órás Simon Freund könyvtárában⁴⁰ háromnegyedrész XVI. században megjelent könyveket találunk, csupán három darab 1650 utáni. Lehetnek a régebbi könyvek örökölt darabok, de az is lehet, hogy az, akire a beszerzést bízták, utazása során az olcsóbb, régi kiadású könyvet vette meg. A besztercebányai és selmecbányai nagyobb könyvtárakban megfigyelhető ugyanakkor – ami Lőcsén nem feltűnő –, hogy az olvasmányanyag újra jelentősebb mértékben latin lesz. Tematikusan világibb jelleget ölt, ami a különböző mesterségek szakkönyveinek és a szórakoztató olvasmányoknak a megjelenését mutatja. Jó példa erre a változásra Besztercebányáról Peter Steller (1690, 174 tétel), Michael Gabriel Fromknecht orvos (1690, 166 tétel), illetve Georgius Parvi evangélikus lelkész özvegye, Maria Badtin (1691, 69 tétel) könyvgyűjteménye. Körmöcbányáról

³⁶ A máig leginkább használható várostörténeti monográfia: DEMKÓ 1897. Az egész terület kulturális és vallási sokszínűségéről lásd BITSKEY István: *Multikulturalitás Felső-Magyarországon a 17. században*. In: *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban. Nyelv – Irodalom – Kultúra*. Szerk.: Fórián Éva. Debrecen, 2004, Kossuth Egyetemi Kiadó. 321–332.

³⁷ ADATTÁR 13/2. 253–254., 257–258., illetve 275–277.

³⁸ Források: ADATTÁR 16/4/1. 3–155.; egy értelmezés: Monok István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. In: *De la umanism – La luminism*. Sub redactia Ion Chiorean. Târgu-Mureș, 1994 [1995]. 29–42.

³⁹ ADATTÁR 13/2. 267., 268–269., 272.

⁴⁰ ADATTÁR 13/3. 144–147.

példaként említjük Johann Henderkowitz (1689, 15 tétel), Selmecebányáról Anna Margaretha Windisch (1692, 58 könyv), valamint Johann Klement és sógora, Andreas Pilarik lutheránus lelkész (1701, 249 tétel) könyvtárát.⁴¹

A szepességi, illetve a lőcsei könyvtárak nyelvi összetételéről általában elmondhatjuk, hogy a latin és a német nyelv mellett alig fordul elő más. A XVII. század második harmadára a német nyelvű könyvek túlsúlya alakult ki, a század végén jelentkezik az említett „visszalatínizálódás”. Ritkán előfordulnak angol, olasz és francia⁴² könyvek is, de jelenlétük nem számottevő. Magyar nyelvű mű csak szórványosan került elő. Lőcsén 1700-ig öt polgár hagyatékában ismertünk fel magyar könyveket: imádságoskönyv, biblia, énekeskönyv, vallási elmélkedés, illetve szótár. A szláv nyelvek között nehéz különbséget tenni, hiszen a terület szlovák lakossága hozzájutott a cseh és a lengyel kiadók terméséhez is. A cseh a gyakoribb előfordulású, a szláv biblia szinte kizárólag ilyen nyelvű. Lőcsén a XVII. század végéig három hagyatékban említenek szláv munkákat: Judith Frölichnek 1635-ben volt egy *Nova Postillája*, ami feltehetően cseh nyelvű lehetett, mivel apja Prágában tanult.⁴³ Catharina Katschiernek 1697-ben volt egy *Polnischer Florusa*.⁴⁴ Jelentős cseh és szlovák könyvanyaggal (6 tétel) rendelkezett Euphrosina Lednitzki (1685), akinek apja, Georg Lednitzki kántor, szlovák énekszerző volt. Német ortodox lutheránus szerzők énekeit fordította szlovákra.⁴⁵

A terület olvasmányainak keresztmetszetét adják a XVI–XVII. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások.⁴⁶ Szerencsések vagyunk, hogy időben jól elosztva, és négy városból maradtak fenn ilyenek. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579), Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583), Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban, a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben,

⁴¹ A források az említések sorrendjében: ADATTÁR 13/3. 151–156., 156–161., 161–164., 271–272., 422–424. és 425–433.

⁴² Vö. Viliam Čičaj: *Das französische Buch und der mitteleuropäische Leser in der Periode der Neuzeit*. In: *Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle)*. Ed. par Frédéric BARBIER. Leipzig, 2005, Universitätsverlag (L’Europe en réseaux. Contributions à l’histoire de la culture écrite 1850–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. II.) 143–150.

⁴³ ADATTÁR 13/2. 227.

⁴⁴ ADATTÁR 13/2. 283.

⁴⁵ ADATTÁR 13/2. 259.

⁴⁶ A korszak magyarországi könyvkereskedelem-történetének eddigi legjobb összefoglalása: Pavercsik Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja*. In: V. Ecsedy Judit–Pavercsik Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800*. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 291–340.

és 1714-ben Kassán Gaspar Wiszt. Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedéssel is. Ezek a hagyatéki összeírások teljességgel igazolják a bevezetőben megfogalmazott általános képet. Annyit tennék hozzá, hogy a könyvkereskedői raktárak nyelvi összetétele szükségképpen eltért a lőcsei német polgárság könyvgyűjteményeitől, hiszen kereskedtek a magyar, a szlovák polgárokkal is, és főként a városok és a környék nemességével. A kassai lakosság etnikai összetétele jelentősen eltért a lőcseiétől, hiszen a török veszély miatt északra költöző magyar családok nagy számban éppen itt telepedtek le. A kassai könyvkereskedők ezért több magyar nyelvű könyvet tartottak, mint például a beszercebányaiak. A század végén összeírt Steinhübel-könyvraktárban ugyanígy nem véletlenül található katolikus könyvek, hiszen kereskedőként gondolnia kellett a katolikus lakosság igényeire is. Vevőköre lefedte a Selmecebányától Eperjesig terjedő területet.⁴⁷ Ha most már szorosabban a lőcsei olvasmányokat tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a város nagy monográfusa, Demkó Kálmán tévedett akkor, amikor egy szerinte jellemző listát állított össze a XVI–XVII. századi városi olvasmányokról.⁴⁸ Ez a jegyzék ugyanis azt sugallja, hogy a város megrekedt a XVI–XVII. század fordulójának ortodox lutheránus teológiai ismereteiben, és csak az iskolai auktorokat használta. A kép ennél lényegesen összetettebb.

A Lőcse olvasmánykultúrájára vonatkozó forrásokban a XVI. század első harmada utántól a XVII. század első harmada végéig jelentős fehér folt mutatkozik. A környékbeli városok könyvtárainak alapos ismerete azonban feljogosít bennünket a párhuzamok megrajzolására a jellemzésben. Az 1635-tel kezdődő rendszeres forrásanyag első darabjainak tanulságaként is állíthatjuk, hogy az európai szellemi áramlatok befogadásában eddig biztosan naprakészség mutatkozott, és megkésetttség ebből a szempontból csak a XVII. század vége felé mutatkozott. A XVIII. század első nagy magánkönyvtárjegyzékei (Samuel Günther, Nicolaus Hain)⁴⁹ azt mutatják, hogy megindult a könyvanyag szakosodása, és a legfrissebb szakirodalom is jelen van a városban. A könyvanyagban feltűnő, hogy 1670-től a pietista szerzők (Johann Arndt, Zacharias Hermann, Johann Michael Dillherr, Johann Gothar Olearius, Johann Gerhard) egyre gyakoribbak. Szórakoztató olvasmányok csak ritkán szerepelnek a jegyzékekben, igaz, a lovagtörténeteket

⁴⁷ Pavercsik Ilona: Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. *Magyar Könyvszemle*, 98(1982). 254–266.

⁴⁸ DEMKÓ 1890. 277–280.

⁴⁹ Günther evangélikus lelkész volt, 1771-ben 477 könyvét írták össze (ADATTÁR 13/2. 301–313.), Hain, a történetíró Hain fia, 1710-ben a pestis áldozata lett. 394 könyve közül nem minden apai örökség. (ADATTÁR 13/2. 313–323.)

gyakran szó szerint szétolvasták, hagyatéki értelemben nem maradt értékük. Feltűnő ugyanakkor az ókori szerzők csekély jelenléte, például Kassával vagy Sopronnal összevetve mindenképpen. Iskolai kiadások természetesen rendszeresen szerepelnek, de komolyabb editio csak keveseknél fordul elő.

Összefoglalóan talán azt állíthatjuk, hogy Lőcse gazdasági súlyához mérten megfelelően gazdag magánkönyvtárak alakultak a városban. A XVI. század elején alapított közös szepességi könyvtár (a Szent Jakab-templomban) nem töltötte be a közös használatú gyűjtemény szerepét.